

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

ved H. Neumann, Christian Stenz og W. Christiansen

INDHOLD:

Urban Schrøder:

Historisk jubilæum i Varnæs

C. Hansen:

Minder fra Kliplev

Jens Lampe:

Degne, skoleholdere og lærere i Notmark sogn

Glimt fra svundne tider

Sønderjysk månedsskrifts ekspedition:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder

Museumsinspektør H. Neumanns adresse er: Åstrupvej, Haderslev

Overlærer Chr. Stenz' adresse er: Tøndervej 173, Åbenrå

TØNDER AMTSKREDS

Egnsudflugt

Lørdag den 26. august

Mødested: Døstrup kl. 13,30
eller Vestergård (Arrild sogn) kl. 14

Helm polde, Spandet krat, Fårmandshøj, Stenbæk lejr,
Gelsbro, Tøgers kapel

Kaffebord i Roager kro

Deltagerafgift 1 kr.

Udvalget.

Historisk jubilæum i Varnæs

Ved pastor Urban Schrøder.

Det havde regnet hele dagen, men blev tørvejr mod aften, den 27. juni, da over 200 mennesker i Varnæs samledes til den årlige historiske aften, som nu holdtes for femte gang. I år havde dette historiske arrangement et særligt præg, idet det i år er 250 år siden den gamle bondeby Varnæs blev udskiftet og spredt over Varnæslandet.

Kl. 7^{1/2} samledes de mange deltagere, hvor iblandt også var adskillige fra andre sogne, hos gårdejer Hans Schmidt på Flybjerggård, en af de få gårde, som ved udskiftningen fik lov til at blive liggende i byen. Her holdt pastor Schrøder foredrag om det helt gamle Varnæs, som det kan ses på Johannes Meiers kort 1641, og som det kendes gennem kirkeregnskaberne og andre gamle dokumenter, det Varnæs, som nu er en forsvunden verden, men hvorfra vi dog endnu kan få levende nærbilleder af familier og skæbner inden for bondelivet i fællesskabets tid f. eks. af birkefogederne, der gennem flere generationer netop boede på Flybjerggård.

Derefter gik alle ned gennem byen til pladsen med genforeningsstenen. Ved siden af denne blev i foråret anbragt resten af en oprindeligt meget stor skålsten – en offersten fra de ældste Varnæs-bønders dage i oldtiden,

som blev fundet i skoven nede ved Varnæs Vig. Og nu var nok en sten blevet rejst her til minde om udskiftningen, så genforeningsstenen nu knejser som storebroder mellem to mindre brødre. Afsløringen af denne mindesten var næste punkt på programmet. Her sang Varnæs sangkor Varnæs-sangen med tekst af fhv. degn Ferdinand Schmidt og melodi af sognerådsformand Peter Agertoft. Gårdejer Hans Schmidt talte og afslørede stenen, som bærer følgende indskrift:

Minde
om
Udskiftningen i Varnæs
1711.

Fællesvirke er Adelsværk,
det gør Bonde og Borger stærk.
1961.

I kroen var der derpå fuldt hus til kaffebordet; og efter dette holdt generalkonsul dr. Troels Fink aftenens hovedforedrag om, hvad der skete i Varnæs for 250 år siden. Byen var indtil da en af Sønderjyllands største landsbyer med meget lange afstande til de yderste marker og ret dårlige dyrkningsforhold. Under tilskyndelse fra den hertugelige regering i Gottorp og under ledelse af husfoged Günderoth i Åbenrå blev det derfor 1710 besluttet at tage det radikale skridt at udskifte byjorden og flytte gårdene ud på markerne. Dette var så stor en omvæltning og ville medføre så totalt nye forhold i det gamle landsbysamfund, at mange varsinger fik betænkeligheder og fortrød deres underskrift, da beslutningen skulle gennemføres det følgende år 1711. Men nu holdt regeringen bønderne fast på den trufne aftale og gennemtvang hele udskiftningsværket.

Hver gård modtog en vis hjælp til det nye byggeri; familierne brød op fra de gamle, kære steder i byen, og der må derefter have hersket en enorm travlhed og virksomhed i hele Varnæs efteråret og vinteren igennem. Thi i foråret 1712 var omvæltningen fuldbyrdet, og et nyt Varnæs blevet til. Over Varnæslandet lå henimod et halvt hundrede nye gårde spredt, hver omgivet af sin jord, og oppe i byen rådede nu husfoged Günderoth, som havde forpagtet de gamle bygninger og tofter og lejet dem ud til kådnere og andre småfolk. Ikke mindst for ham blev udskiftningen en god forretning. Han tjente gennem årene adskilligt på den ny ordning, men lod dog også sin formue komme andre til gavn, idet en del af den gik til oprettelsen af den Günderothske Stiftelse i Åbenrå.

Der var arrangeret en udstilling af gamle sager fra sognet. Her sås bl. a.

en fotokopi af Johannes Meiers Varnæs-kort, pastor Ægidius egenhændige optegnelser om udskiftningen, en dagbog over livet på en af gårdene fra 1800-årene, en fin samling kobbertøj, gamle landbrugsredskaber og andet til belysning af sognets liv gennem tiderne – alt udlånt fra hjem både i Varnæs og Bovrup.

Det var en stor glæde at forberede og gennemføre denne lokalhistoriske mindeaften i Varnæs. Og vi, som stod for arrangementet, kan varmt anbefale interesserede folk i andre sogne at afholde lignende historiske aftener.

Minder fra Kliplev

– fortalt af Jes Peter Nielsen

Ved førstelærer C. Hansen

Jes Peter Nielsen fødtes den 25. februar 1857 i Kliplev og levede her alle sine dage med undtagelse af tiden fra 1. april 1886 til 31. marts 1894, da han var forpagter af en landejendom i Seeende, Sørup sogn, Angel. Efter opholdet der overtog han faderens gård og havde den til 30. april 1918. Jes Nielsen, som i 1937 fik overrakt dannebrogsmændenes hæderstegn, døde den 14. marts 1947. Åndsevnerne var næsten usvækkede til det sidste og hukommelsen fremragende. I sine unge år var han en livsglad mand, som kunne få de pudsigste indfald. Hans slagfærdighed, munterhed og evne til at være forsanger gav ham ofte føringen i et selskab. 1905 sluttede han sig til indre-mission og var ret snart bevægelsens stedlige leder. Den venuesæle Jes Nielsen blev dog aldrig noget hængehoved, dertil var hans sind for levende og rigt. C.H.

I foråret 1863 kom jeg i skole hos degn H. C. Johannsen. Da var der kun én stor skolestue. En kusine til mig, der var opdraget på gården og var fem år ældre, sagde: »Når vi nu kommer ind i skolen, synger vi sådan, at vinduerne ryster, og så beder vi«. Så så jeg jo efter de her vinduer, om de begyndte at ryste, men jeg så ikke noget. Nu blev vi så oprangeret. Peter Asmussen »o æ Nørremark« kom til at sidde øverst, han var et halvt år ældre. Johannsen lærte os mange sange. Den første var: »Én, to – én, to«. Jeg kan synges den endnu:

Vi må passe at gå rigtig
én, to, tre.
Vi skal alle til vor klasse,
én, to, én, to, én, to, tre.
Vi vil gerne lære,
medens vi er små,
ret opmærksom være,
at vi alt forstå.

Jes Peter Nielsen på 80-års dagen

Og så slog læreren takt med nøglerne på bordet. Ja, jeg har altid interesseret mig for sang, og derfor var jeg lutter opmærksomhed og sang med af hjertens lyst. En sang vi holdt »grow møje af« var:

Lystig vi synge og springe og lege,
udenfor regnen på ruderne slår.
Her har vi lune og skærmende vægge,
kærligt der sørges for barndommens år,

Fader og moder må skaffe os brødet,
ingen kan leve af løjer og sang.
Barndommens tid bør ej være forødet,
børnene bliver jo voksne engang.

Glade vi vil nu i skolen os samle,
regne og skrive og stave os frem.
Engang, når fader og moder blir gamle,
tjener vi brødet til os og til dem.

Ja, så kom krigen. Det allerførste, jeg kan huske, var da kong Frederik den Syvende døde. Det var jo i november 63. Jeg var med min fader ude at pløje. Så kom vor nabo, Christian Mathiesen, over til far og fortalte, at kong Frederik var død.

»Så kommer det an å, om vi ikke får krig,« sagde min far. De drøftede begge den store sorg. Jeg hørte for første gang ordet krig. Jeg havde ingen anelse om – den lille gut, jeg var – hvad det egentlig betød.

Min far kom med. Ved Bøffelkobbøl blev han taget til fange. De danske soldater lå i en forpostlinie, der blev hårdt beskudt. Pludselig kom i galop en dragon med melding om, at de hurtigt skulle trække sig tilbage, da ty-

skerne var ved at omringe dem. Far tænkte: Sad jeg bare på den hest, skulle jeg nok komme bort i en fart og sørge for ikke at blive fanget. I samme øjeblik så far dragonen falde af hesten, skudt af tyskerne. De danske soldater – også min far – blev helt omringet, taget til fange og sendt til Magdeburg. Far mente, det var den soldat, han så falde af hesten, der kom til at ligge i graven, om hvilken Holger Drachmann skrev: »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have.«

Et fjerdingår efter kongens død blev Danevirke jo rømmet. Da fik vi byen fuld af østrigske soldater. De rejste den tredie dags morgen. Jeg kan sige, de gjorde os ingen fortræd. De betalte for det meste af det, de fik. Der blev kogt suppe flere steder her, og til den suppe gik de fleste af tøj-pælene i byen med. Omme i Hans Jessens toft, der hvor der nu er markeds-plads, havde de et stort bål. Min kammerat fra nabolaget og jeg skulle om at se på det, drenge er jo altid nysgerrige. Nu har soldaterne nok tænkt, at vi skulle have en forskrækkelse. En af dem greb mig og holdt mig hen over ilden. Hvad jeg tænkte, ved jeg ikke. Det var kun sekunder, der gik, før jeg igen var fri. Da var min kammerat for længst forsvundet. Så små vi var, fik vi den lære, at vi ikke skulle være nysgerrige over for soldater.

Det vekslede i vor by med indkvarteringer af alle våbenarter, og i skolen blev der tit forstyrrelser. De kom jo inde fra Dybbøl ad den gamle Søgårdvej, der gik lige forbi skolen. En dag kunne vi se børnene næst øst-vinduerne rejse sig. Vi stod også op og så nu nogle lanser. Det var noget helt nyt – ulaner. »Det var så fin kal!« Efter Dybbøls fald kom et brandborgsk jægerkorps herud. Jeg kan mindes, obersten fik besøg af sin kone, og i den anledning blev der holdt en fest i skoven. Mange var med, min kusine også, jeg ikke.

Så havde vi da også et ekstra drama her i vor by.

Hos pastor Bay¹ tjente en datter af manden nede på August Hansens sted (nord for Nygade). Storm hed han, robust var han, og vi regnede ham for dansk. Hans datter var ikke glad for at være i præstegården, hun følte sig tilsidesat. For at hævne sig på præsten blev Storm tysk. Det var dengang kun 2–3 tyskere i Kliplev. Så fandt Storm ud af, for det var ham, der støbte planen, at han for at drille præsten ville have et slesvig-holstensk flag op på kirken. På østgavlen var der et lille hul. Det brugte uglerne meget. Her stak man flaget ud til ærgrelse for præsten og alle danske i byen. Men tyskerne fik en kort fornøjelse af det flag. For så vidt jeg kan huske, hang det der kun fra om eftermiddagen og næste dag over. Natten derefter forsvandt det.

Vi havde to behjertede mænd her i vor by. Den ene var Hans Peter Petersen², min bror³ Johans svigerfars bror. Han besad en ejendommelig armstyrke og kunne kaste en sten meget langt og meget højt. Den anden var min nabo, Peter Kjer⁴, »Peter Bødker«, kaldte vi ham, også en stærk

og kraftig mand med hjertet på det rette sted. De to blev i al hemmelighed enige om, at de ville prøve at fjerne det flag, skønt der stod en vagtpost lige foran indgangen til præstegården, for der boede nemlig obersten. Hvor nu Ley⁵ bor (nordøst for kirken), havde soldaterne vagtstue, og skønt der hele tiden gik vagter, en på hver side af kirken, gik de to mænd derop. Hans Peter Petersen smed en sten med en stærk snor op over stangen, der hang ud, og det hele gik lydløst. Da rebet hang ned med to ender, trak de to stærke karle til og knak! Flaget faldt ned og stangen med. Først mange år efter fik man at vide, hvem der var mester for den bedrift.

Da det slesvig-holstenske flag var oppe på kirken, blev der stor begejstring blandt de par tyskere, der var her, og de havde mange at feste sammen med, for byen var fuld af brandenborgske jægere, og de havde regimentsmusik. Den fik de tilkaldt, og der blev spillet og jublet og drukket. De fremmede troede, det var et almindeligt ønske her med det flag.

Nu gik der, tror jeg nok, en dag eller halvanden i ro, så fik tyskerne fat i et nyt flag. Det var en torsdag eller fredag eftermiddag, vi drenge strømmede op til kirken, for der gik et rygte om, at et nyt flag skulle op. Også tyskerne kom til. Danskerne holdt sig lidt på afstand. Så så vi, at der ud af kirkens vestgavl kom en mand. Ved hjælp af en lang stige kom han op på rygningen af kirken og hen til spiret. Han råbte ned: »Mein Pferd ist ziemlich gross.« Jeg forstod ikke tysk, men en stor dreng sagde, hvad det betød. Manden fik så flaget sat fast i spiret, så det pegede lige ud mod præstegården. Nu havde de fået flaget op med den »betryggelse«, at vi ikke kunne få det ned. Rygtet om den flaghistorie løb rundt i sognet, og søndag formiddag ved kirketid kom der en stor flok op til kirken. Alle var blevet enige om ikke at ville gå ind under flaget. Og så vidt jeg kan huske, havde man bedt pastor Bay holde gudstjeneste udenfor. Omsider blev obersten, som var indkvarteret i præstegården, opmærksom på al den uro fra de mange folk, der stod ude på kirkegården, og spurgte derfor om, hvad det betød. Gamle Jes Nissen Jacobsen⁶, der var sandemand og kirkeværge, og Henning P. Carstensen⁷, der var kromand, bonde og kirkeværge, forklarede så obersten, at folk ikke ville gå ind i kirken, så længe flaget hang der. »Nå,« sagde han, han mente, det var et almindeligt folkeønske med det flag. »Nej,« sagde de, »det var kun en lille flok, der havde fundet på det.«

Han gav så ordre til at få fat i den, der havde været oppe med det. Han skulle få det ned igen. Om han gik den samme vej, som da han fik det op, kan jeg ikke sige, men det kom ned. Og så gik alle folk i kirke, og det var en anelig flok.

Om begivenheden blev der skrevet en sang til melodien: Schleswig-Holstein meerumschlungen. De sagde, gamle lærer Koch⁸ i Lundtoft havde skrevet den. Den lød:

Slesvig Holstens stolte fane
hejstes på vor kirke ud,
og så mange tyske gale
højt: Nu takker alle Gud.
Huer fløj i vilden sky,
der var fryd i Klipleve by.

Slesvig Holstens skål blev drukket,
thi de herrer følte tørst,
den og mange fler uddrucket
gav til fryd og løjer lyst,
så at drikkeskillingen
blev lagt i værtindens seng. –

Ja, det sidste var nu ikke så pænt, men sådan stod der. Der var nemlig
en, der kastede op i værtindens seng. –

Slesvig Holstens herligheder
varer gerne kun så kort,
thi ved femte midnatstime
rev en *storm* den fane bort.
med et stort og vældigt brag
gik alverdens gang det flag.

Slesvig Holstens tapre sønner
sparer ej på kostbar flid,
de en preusser godt belønnet
for at gå til kirkens spir
med et nyt og større flag,
som kan lægge første slag.

Slesvig Holstens onde stjerne
fulgte også denne gang,
thi en preusser ser ej gerne
stribet farve på en stang,
for den tyske kommandør
faldt den fane for hans fod.

Slesvig Holsten, læg på hjerte
dig den sag og mærk det vel:
Lad det ej for hårdt dig smerte,
at din fane slås ihjel!
Værre er det for det blod,
som for den blev gydt i nord.

Tiden er nu mørk så såre,
som så tit i fordums tid.
Dog som ægte dansk jeg håbe,
Herren han os hjælpe vil.
Skønne dannebrog skal igen
vaje for hver danske mand.

Fra en eksamen, det var ikke længe efter, at jeg var kommet i skole, husker jeg, at der bag pulten omkring den sorte tavle var hængt guirlander op med røde og hvide bånd i, og så hang der to dannebrogflag. Da præsten kom ind ad døren, stod han stille og sagde: »Nej, hvem har dog lavet det?« Nogle af de største drenge var mestre for det. Næste år ved prøven var der ingen flag, men kun guirlander. Det var jo nu i 65, tyskerne var her, Dybbøl var faldet. Lærer Johannsen fik en tur til Åbenrå, hvor der blev givet ham en reprimande: det røde og hvide ville de ikke have. Fra den dag hørte skolepyntningen ved eksamen op.

Så vidt gamle Jes Nielsen.

Ovennævnte skolepyntning er omtalt i landsarkivets akter. Den 30. marts 1865 blev der afgivet en anmeldelse til den konstituerede amtmand Jürgensen i Åbenrå. Gendarm Wiebenson havde fået at vide og ved selvsyn overbevist sig om, at skolestuen i Klipleve ved skoleprøven var pyntet med kranse, som havde hvide og røde bånd. Den 31. marts meddelte den konstituerede sognepræst og skoleinspektør i Klipleve, H. Neergaard, nærmere om dekorationerne ved afholdte forårseksamen. I Lundtoft og Bjernstrup var der ingen dekorationer, i Bjergskov var der i det grønne andre farver end de røde og hvide. I Klipleve var der i det grønne kun anbragt hvide og røde papirstrimler. Børnene havde med skoleinspektørens tilladelse pyntet. Læreren havde nok set det røde og hvide papir, men troede ikke, der var fare på færde, da selveste gendarm Wiebenson havde set pyntningen uden at bemærke noget. Præsten beklager og tror ikke, Johannsen har gjort det for at ville demonstrere.

Hvem havde meddelt gendarmen noget om det? Angiveren var gård-ejer Jens Peter Storm. Efter det forsmædelige nederlag, nedrivningen af flaget var, søgte han at tage hævn ved at komme de danske farver til livs. En dreng fik han til at fjerne et dannebrog, der skulle luftes under forårs-rengøringen. De danske i Klipleve tog kampen op. Nytårsaften 1864 blev der slået vinduer ind hos tyskerne, og ved forårsmarkedet i april 1865 blev der i kroerne og privathuse, der havde ret til beværtning, sunget en smædevis om Storm, som blev så beskænket, at han selv sang med. Sangen førte til en politisag, der dog måtte henlægges, da den, spotten var gået ud over, endog som solonummer havde sunget visen, hvis begyndelse lød:

Kom, kære venner, hører til,
jeg vil fortælle eder løjer,
hvis I min sang ret synge vil,
da skal det eder vist fornøje,
det hele er om Klipleve by,
som næsten er rent af lave. –

Om sit ophold i Angel fortæller Jes Nielsen:

Landmændene dernede var et hestehoved foran dem i Kliplev. De var begyndt at bruge kunstgødning. Gamle bønder havde dog ingen tillid til den. Da jeg prøvede det nye, sagde en ældre angelbo: »De penge har du sagt farvel til.« Der blev bygget et nyt mejeri, det blev vist nok taget i brug 1887. Ved et valg dernede blev der afgivet én dansk stemme, det var min. Folk i byen sagde: »Der Mann har sich gewiss geirrt!« Den bevægelse for Danmark, der efter 1945 har grebet sydslesvigerne, kan jeg ikke rigtig forstå. Da æ vå dæ, haj de it andt end hån og spot tilovers få vos. Næ de gik å æ skolesti forbi et vandstøj, soj de: »Dæ leche (ligger) manne bøche (bøger).« De var smidt derud, dengang de skul læ dansk. De angelbo var omtrent så tysk, de ku blyw. Dansk vil de it snak. De gammel ku nok. Æ hæ it den bedst tro te de angelbo. Men lad vos vint å se æ tid an. Så vil vi tej dem, hven de vil te vos. –

NOTER:

1. Pastor H. A. Bay var sognepræst i Kliplev fra 1851–64. Efter at han var fordrevet og tre dage før den endelige fred i Wien (30. 10. 1864) blev undertegnet, udtalte han sig om stemningen i sognet i et brev til Regensburg (i dennes arkiv i Rigsarkivet): »at den gamle kærlige Vedhængen og Delen Skåbne med Moderlandet vaagnede og styrkedes med hver Dag ... Aldrig nogensteds i Danmarks Rige findes dog en saadan levende Troskab mod Konge og Fædreland, som netop i denne Provins, – – og ingensinde har Ønsket om en nærmere Tilslutning til Moderlandet været mere levende hos Befolkningen end netop nu.« Man sørgede nu over, »at der ikke blev gaaet ind paa en Deling efter Nationaliteterne paa Conferencen i London. Naar de ulyksalige Fredspræliminærer holdes frem for dem, siger de: Slesv.g kommer dog aldrig fra Danmark, ja, selv om denne pinlige Tid skulde vare nogle Aar, vilde vi dog nok holde ud.«
2. Født den 26. 11. 1844, søn af gårdejer Rasmus Petersen og hustru Margaretha.
3. Johan P. Nielsen (1888–1950) sognefoged i Kliplev 1920–1950. Dannebrogsmænd.
4. Født 1829. Også faderen var bødker. Peter L. Kjer boede lige øst for soldaternes vagtstue.
5. Mekaniker J. Ley. På samme grund lå i 1864 en hestetrasket grynmølle.
6. Gårdejer i Kliplev, 1868 flyttedes gården til Lykpold, lidt nord for byen.
7. Fra Kliplev. Hans sønnesøn, Henning P. Carstensen var sognerådsformand i Kliplev 1920–1937. Dannebrogsmænd.
8. Lærer Lorenz Peter Koch (1814–1886) kom 1. maj 1846 fra Vilsbæk til den selvstændige biskole i Lundtoft.

HADERSLEV SEMINARIUM 1884–1920

Nu skal også Haderslev seminariets historie skrives. Med understøttelse af organisationerne »Arbeitsgemeinschaft für Landes- und Volkstumforschung in Schleswig« og »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft in Nordschleswig« er redaktør, dr. phil. Harboe Kardel og Oberregierungsrat Axel Henningsen gået i gang med arbejdet på at skrive seminariets historie fra 1884 til 1920. Fremstillingen vil også omfatte korte biografier af seminariets dimittender i den forløbne periode. Læsere af »S. M.«, som har gået på seminariet 1884–1920, kan henvende sig til dr. phil Harboe Kardel, Jørgensgård 26, Åbenrå.

J. L.

Degne, skoleholdere og lærere i Notmark sogn

Af Jens Lampe

(fortsat)

Fynshav skole

Børnene i Notmarkskov gik indtil omkring år 1800 i skole i Notmark, hvortil der for nogle af børnene var godt en halv mils vej, men omkring århundredskiftet lejede man en skrædder, *Claus Petersen*, til at undervise de yngste indtil 10-års alderen. Han var født i sognet 1777 som søn af skrædder Peder Jensen og døde ugift 18. 3. 1850 i Notmarkskov. Han underviste sine elever i et værelse på gården Øvelgønne og fik i løn årlig 14 rdl. og halvanden favne ellebrænde. Efter sin død efterfulgtes han et par år af færgemandens kone *Magdalene Christensen*, datter af toldkontrollør ved Fynshav færgested Joseph Martin Ronacher og hustru Elisabeth Fridericia f. Vogel. Hun var født i København, mens faderen gjorde tjeneste ved Kronprinsens regiment som underofficer og havde fået sin skolegang i hovedstaden. Hun talte et pænt rigsdansk og det var kvalifikation nok, mente man. Da hendes helbred ikke slog til – hun døde 1864 – ansatte man en seminarieuddannet lærer, nemlig *Martin Nielsen Mikkelsen*, født 23. 3. 1827 i Emmerlev som søn af væver Niels M. og hustru Botille Dorothea. Han havde taget lærereksamen i Lyngby 1850 og havde deltaget i treårskrigen. Han blev såret og fik venstre hånd amputeret, virkede som privatlærer i Højer og substitut i Emmerlev, inden han kom til Fynshav. Mikkelsen var gift med Mette Marie Stadager fra Højer. Han flyttede til Odense 1855 og afløstes af en angelbo, *Jacob Paulsen*, født i Store Solt 28. 8. 1831 som søn af kådner og bødker Jes P. og hustru Dorothea f. Jensen, dimitteret fra Skårup seminarium 1856 med karakteren »duelig«. I 1862 flyttede han til Kjær i Ulkebøl sogn, hvor han døde ugift 8. 4. 1869.

1862 byggedes en skole på en af Øvelgønnes agre, kaldet Herredam. Den fornødne jord var allerede reserveret til formålet i 1849 på foranledning af daværende sognepræst Jørgen Hansen, som var formand for skolekommissionen og senere blev biskop over Als og Ærø stift. Den første lærer, der flyttede ind i skolen, var *Peter Petersen*, født i Kettingskov 12. 2. 1841 som søn af bolsmand Jørgen P. og hustru Anna Maria f. Bladt. Han havde været elev på Rødding højskole og taget lærereksamen fra det danske seminarium i Tønder 1862. Efter 5 års virke i Fynshav flyttede han til Tandselle, hvor han virkede 1867–72. Derefter blev han degn og lærer i Abild 1872–98, men forflyttedes så til Kiel, hvor han døde 26. 9. 1914.

Petersen var gift 7. 11. 1862 med Ingerline Duborg fra Tønder, datter af Johannes D. og hustru Anna f. Jacobsen.

Den næste lærer hed *Hans Peter Christian Uhlenberg* (navnet kommer af Ulbjerg ved Nordborg), født 24. 8. 1838 på Kegnæs som søn af lærer Christen Hansen U. og Frederikke Louise f. Witzke. (Faderen var fra Ulbjerg og dim. fra Brahetrolleborg sem. 1822). Uhlenberg var dimitteret fra Jellinge 1860 og blev enelærer i Sønderby på Kegnæs efter lærereksamen. Han virkede i Fynshav 1866–73 og flyttede så til Dyndved i Egen sogn. Han blev gift 19. 9. 1862 på Kegnæs med Marie Cathrine f. Paulsen, datter af parcellist Christen P. og hustru Ellen Skov. Han døde i Broager 3. 3. 1901.

Johann Peter Rumann von Monrath blev den næste. Han var født i Ålborg 22. 9. 1843 som søn af premierløjtnant og brigadearjunkt Hans Lemming von M. og Gyriha Petre f. Monrad. Efter at være dimitteret privat i Århus 1865 blev han huslærer på Ærø. 1867–69 var han 2. lærer i Jels, 1869–71 2. lærer i Løjt kirkeby, 1871–73 enelærer i Gåskær-Todsbøl. Efter at have virket som enelærer i Fynshav 1873–77 flyttede han til Elstrup. Han blev gift i Jels 20. 7. 1869 med Emma Antoinette Creutz, datter af Carl Gottlieb Friedrich C. og hustru Caroline Sophie Brelje i Jels og døde i Sønderborg 16. 5. 1922.

Carl Frederik Petersen, født 10. 6. 1854 i Gram, søn af Hans Knud P. fra Fole og Hanne Marie Lauesdatter fra Endrupskov, dim. fra Tønder seminariums danske afd. 1876, II. eks. 1879. Petersen blev gift i Gram 23. 5. 1878 med Marie Kirstine Johansen, datter af sadelmager Ingvar J. og hustru Anne f. Lund. Han havde først været hjælpelærer i Nordborg og virkede i Fynshav 1877–82. Samtidig røgtede han hvervet som post- og telegrafagent, men på grund af tjenstlige forseelser måtte han opgive agenturet og lade sig forflytte til Hovslund. Her var han lærer 1882–87 og flyttede så til Øster Lindet, hvor han virkede fra 1887–1902. Sine sidste år tilbragte han i Rødding som edsfæstet auktionator. Han døde i Kiel 9. 6. 1914. Hustruen døde i Rødding 9. 6. 1946.

Hans Peter Nissen, født i Åbenrå 5. 2. 1858 som søn af arbejdsmand Hans N. og hustru Johanne Marie f. Petersen. Nissen gik på præparandskole i sin fødeby og blev dimitteret fra Tønder seminarium 1879, tog II. eks. 1884. Han var først lærer i Dahme ved Cismar 1879–81, derefter i Barderup ved Flensborg og virkede så som enelærer i Fynshav 1882–92. Ifølge sine foresatte var hans undervisning ikke tilfredsstillende, ligesom hans livsførelse lod en del tilbage at ønske. På grund af drikfældighed fik han en advarsel og forflyttedes 1892 til Westerhorn i Holsten, hvor han virkede til 1918. Han blev 1. 12. 1882 gift med Anne Mette Hansen, datter af gårdejer Hans Jessen Hansen og hustru Jacobine f. Olsen i Årslev, Hjordkær sogn.

Christian Jens Martin Tränckner, født i Slesvig 7. 3. 1872, dim. fra Haderslev seminarium 1892, II. eks. 1894, gift i Augustenborg 5. 10. 1897 med Louise Christiane Jürgensen, lærerinde, f. i Augustenborg 14. 10. 1875. Tränckner var som sin forgænger i embedet tysksindet, men han var alligevel på så mange områder knyttet til det danske naboland. Han beherskede ikke alene det danske sprog, men havde også et dybt indblik i dansk litteratur og åndsliv. I Fynshav blev han anset som en meget dygtig lærer, og trods sit sindelag kom han i god kontakt med forældre kredsen. Han arrangerede den første juletræs-fest i skolen 1892. Efter 3 års virke i sognet forflyttedes han til Slesvig, blev siden lærer ved præparandskolen i Oldesloe, forstander for præparandskolen i Kappel og overlærer ved lærerindeseminarieret i Slesvig. I 1927 søgte han sin afsked og flyttede til Leipzig, hvor han virkede som forlagskonsulent og oversætter. Her døde han 4. 2. 1948. Fra hans hånd foreligger flere bøger og talrige pædagogiske og litterære artikler. Han var en ven af brobygning mellem Tyskland og de nordiske lande.

Peter Andreas Sørensen, født 26. 5. 1871, dim. Haderslev 1895, II. eks. 1898, var lærer i Fynshav 1895–96. Han blev siden lærer i Bredsten, Lundenberg ved Hatsmark, Barsmark og Tønder.

Andreas Jørgen Andersen, født 9. 8. 1870 i Marstrup som søn af landmand Jens Peter A. og hustru Anna Margrethe f. Jensen, gift 29. 12. 1892 med Maren f. Vognsen fra Hoptrup, dim. fra Haderslev 1892, II. eks. 1896. Andersen var først lærer i Grande i Holsten, men søgte så til sin hjemstavn igen. Han var enelærer i Fynshavn fra 1895–1921, hvorefter han flyttede til Bov, hvor han virkede som degn og førstelærer 1921–36. Han døde i Kruså 15. 2. 1945.

KILDER OG HENVISNINGER:

(til Notmark sogns skolehistorie)

LA, Åbenrå: De hertugelige augustenborgske distrikter, C IV, kirke- og skolesager. – Nordborg amtsarkiv før 1777, kirke- og skolesager. – Sønderborg og Nordborg amtsarkiver 1778–1805, skolesager. – Sønderborg og Nordborg amtsarkiver 1805–50, skolesager. – Fortegnelse over alsiske degne, udarbejdet af arkivar Seesten, Odense, på grundlag af collatsprotokoller og edsbog. – Alt Sønderherreds provstearkiv, skifteprotokol 1795–1834, gejstlige skiftesager nr. 7, Bb. 147–152. – Sønderborg amtsarkiv 1723–1811: Kirke- og skolesager. – Nordborg amtsarkiv 1676–1777: Kirke- og skolesager. – Als Nørreherreds provstearkiv 1791–1870: Gejstlig justitsprotokol. – Overdirektionen for Als' arkiv 1740–1855: Forskellige korrespondancesager. – Als og Ærø bispearkiv: Visitatsberetninger 1819–59. – Augustenborg kirkeinspektorat ca. 1579–1691. Notmark præstearkiv og kirkebøger. – Friedrich Petersen: »Erlebnisse eines Schleswiger Predigers in den Friedens- und Kriegsjahren 1838 bis 50. Ein Beitrag zur Beurteilung der dänischen kirchlichen und nationalen Zustände«. Frankfurt am Main 1856. – H. Friis-Petersens dimittendlister fra forskellige seminarier. – Amtliches Schulblatt für den Regierungsbezirk Schleswig, årg. 1909–20. – Dansk Skolestat, 1933–34, bd. I–IV. – Cl. Moldt: Den danske Skolehåndbog, flere årgange. – Forskellige dagblade.

FRA TOFTLUND KIRKEBOG

Den 15. februar 1814 døde hos Christen Nissen Ravn i Stenderup en mandsperson, som efter hans udsagn hedte *Christen Pedersen*, af alder 26 år gammel, skulle være fra Måstrup bye, Mosbjerg sogn i Hjørring amt og have været opvarter i militærsygehuset i Altona. Efter hans beretning skulle han have flygtet fra kosakkerne, som i nærheden af Itzehoe havde taget ham til fange med flere og udplyndret dem. Han kom så syg til Stenderup, at han ikke kunne enten selv vandre eller føres videre, hvor han døde omtrent en uges tid efter hans ankomst dertil. Hans fader skal hedde Peter Nielsen, besidder af en liden gård i førnævnte Måstrup bye. Han blev begravet her på kirkegården den 20. februar, som var fastelavnssøndag. J. L.

OFFENTLIGE BRØNDE I LØGUMKLOSTER

I Løgumkloster amtsstuearkiv, pk. Skovregnskaber, udvisning m. v., findes følgende oplysning om de offentlige brønde i Løgumkloster. Skrivelse fra slesvigske forst- og jagtkontor på Marienlyst, dat. 15/22. jan. 1848, i oversættelse: I henhold til skrivelse fra det kgl. rentekammer af 8. ds. er der givet tilladelse til, at det af skovfoged Fischer-Benzon i den kgl. Draved skov

allerede udvalgte egetræ, som er nødvendigt til støtter og vippebomme til de to offentlige brønde i flækken Løgumkloster og til brønden på den nordlige slotsplads sammested, kan udvises mod erlæggelse af taxationsværdien (21 rd. 48 sk.). Sign. Krogh og Stemann.

HW.

FRA SCHLESILIEN TIL SØNDERBORG MED TRILLEBØR

1790 blev *Martin Vogelsang* på Solbjerggård, Svenstrup sogn, søn af parcellist på Hartspring Mathias Johansen Vogelsang og Margrethe With, gift med *Caroline Charlotte Amalie Drescher af Nordborg*. Hun var født den 5. september 1772 på Nordborg gamle slot som datter af hr. cancelliråd Christian Gottfried Drescher, hofintendant hos hertuginde Henriette Augusta, og hustru Maria Catharina født Kretzschmer. Christian G. Dreschers fader Johann Friedrich Drescher, der var deputeret borger og linnedvæver i Schmiedeberg (Schlesien), levede endnu, da familien med enkehertuginde var flyttet fra Lyksborg til Nordborg. Han var en velhavende mand og sendte dem af og til gode foræringer. Blandt andet sendte han dem engang så mange gardiner, at begge hans sønenedøtre heraf kunne få nok til engang

med tiden at pryde deres hjem, når de blev gift. Han lod en gammel tro karl ved navn Georg, som han i mange år havde haft i sin tjeneste, køre det fra Schlesien til Nordslesvig på en trillebør for bedre at slippe gennem de mange toldsteder. Det gik også godt overalt, indtil han nåede Sønderborg. Her var han nødt til at bruge færgen, og de danske toldere anholdt Georg; alt tøjet blev konfiskeret, indtil modtage- ren på Nordborg slot indløste det.

Den mest kendte af slægten Drescher på Als er Hans Christian Karl Drescher, der afgik ved døden den 18. oktober 1887 i Egenmølle. Efter lære- tiden i landbruget var han først for- valter på Sønderborg Ladegård og ef- ter giftermålet med Benedicte Kathri- ne Ahlmann, datter af møller Hans Ahlmann og Eleonore Marie Schmidt, Egenmølle, fra 1838 til 1847 ejer af Landbjerggård ved Varde. Under tre- årskrigen gjorde Drescher med titlen løjtnant tjeneste som adjutant hos gu- vernøren for Als, kammerherre Hans Chr. Riegels, Nordborg. Derefter var han fra 1852 til 1862 forpagter på Fiskebækgård, flyttede til Ketting og købte Egenmølle af svigerfaderen.

Christian Maibøll.

MERE OM HADERSLEV- SKARPRETTERENS VIRKEFELT

Da skarpretteren i Ålborg Wittus Johannes Støckler – et navn der er kendt fra Tønder-Åbenrå bøddelslæg- ten – er død, indsender byens magistrat i 1798 en ansøgning om at måtte ned- lægge embedet med den begrundelse, at der »er for nærværende Tid en Skarpretter i Hadersleben som man kunde requirere» og det ville blive billigere end selv at holde en. Den Ha- derslev-skarpretter, der henvises til, er Lorentz Wagner (se S. M. 1960 p. 252). Dennes søn Joachim Friedrich Wagner har også virket som skarpretter, selv- om faderen var den sidste indehaver

af embedet i Haderslev. Dette ses af en d. 15. jan. 1806 til amtet indsendt ansøgning, hvori det hedder: »Da for Tiden ingen Skarpretter er i det Jyske, nemlig i Aalborg, Aarhus, Wiborg og Riibe Stifter og min sal. Fader Lorenz Wagner, som var Skarpretter her i Hadersleben og Amtet, tillige havde Riibe Stift, nu har været død i 3 Aar og min kiere Moder A. C. M. D. Wag- nerin, derved sat ud af sin Næringsvej, saa er min underdanigste Begiering, at Deres Højvelbaarenhed naadigst vilde forunder mig Skarpretter Tienesten i Deres Amt, som min Fader haver haft«. Og som bevis på sin duelighed vedlægger han følgende attest: »At Hr. Joachim Friederich Wagner af Ha- dersleff har forrettet Executionen paa en Delinquentinde, som var dømt at Halshugges, og at han har forrettet Executionen med megen Nøyagtighed og Hurtighed, det bliver hermed atte- steret af mig, der som Foged i Dag har bivaanet Executionen. Warde d. 11. Dec. 1805. Tetens. – Forbemeldte kan ieg og som Øyenvidne bekræfte, og blev Executionen med saadan Nøyag- tighed og Accuratesse forrettet at det ej kunde ske bedre. d. 11. Dec. 1805. Sign: af herredsprovsten.«

Men stillingen fik han altså alligevel ikke. *HW.*

Henv.: Haderslev amtsarkiv: 1804-1813
Statholdersager, Østeramtet, nr. 389.

FRA DØSTRUP 1848

I Døstrup sogneforstanderskabs pro- tokol findes følgende regnskab:

Indsamlet i sognet til indkøb af he- ste til armeen i 1848 i alt 268 rd. 30 sk. Derefter indkøbt 3 heste for 228 rd. 24 sk.

Imidlertid meldtes fra Krigsministe- riet, at der hellere ønskedes kun to he- ste med kusk og trækkeøj, hvorfor den ene hest solgtes efter nogen tids forløb for 72 rd. 24 sk.

Foderpenge for de to heste til de af-

gaves og for den ene til den solgtes og for ordinantsriden herfra, hvortil den bragtes ved lejet karl	7 rd. 10 sk.
Seletøj til to heste	6 rd. 20 sk.
Et brænde og miler til køretøjet	1 rd. 30 sk.
En pisk og en tømme	30 sk.
Kusken i rejsepenge	1 rd.
Løn for 3 måneder	30 rd.
Løn for 2½ måned	28 rd.
For hans hjemrejse	1 rd.
	<hr/>
	76 rd. 2 sk.

Endvidere står anført:

Ifølge anordning af 22. jan. d. å. skal sognene Døstrup, Visby og Daler stille to heste til armeens brug. Efter en fra sognepræsten i Daler meddelt beregning, dateret den 29. juli, er disse heste købt en i Daler for 72 rd. 24 sk., en i Brede for 72 rd. 24 sk. For transporten fra Daler til Døstrup 24 sk. og for transporten fra Døstrup til Holsted 3 rd. 32 sk. – i alt 149 rd. 8 sk.

Cornelius Schmidt.

REMSER FRA ALS

God daw og Guds frei
sedde vel i rei.

Vil I kom te gild,
med kom it få sild
I skal set ved e præst
og e brudfolk nart
ha et styk ov e kag
som nok ska lad sig smag,
et styk ov e kvei,
som nok ska lad sig tei,
et styk ov e ovs
som I nok skal hovs.
Høns og kjød og risengrød,
ol slav I jer mav,
ind te I hæ gi jer gjav,
så skal I ha drik,
men det skal ha skik
pif og tobak te ol snak,
øl og brændevin,
ven it te I blyve te svin.

Den skrædder drav så længe rundt,

så han ej kun se en flue,
og da han ud på marken kom,
da faldt han i en grue
med e end i e væx, med næis i e jord,
han så så megen grime,
en so fik ham at se,
den havde nær besvimet.
Ak, ligger du dær du kammerat,
og jeg vil sov hos dig i nat
med mine syv grise tillige.
Da skrædderen op af gruen kom,
begyndte han at murre,
og da han kom til smedens dør,
der stod hans kone og knurred'.
Skrædder, skrædder, skrinkelben,
hvor har du været så længe,
én ment, du var i København
og lære de ny modeller,
da har du sovet hos svin i nat,
som andre mig fortæller.

Nu hæ vi nok fåt, hvad for e javden
vi fæe,
nu er det nok bedst vi vos pakke,
e klok æ manne, og mue midnat det gæ,
for det løste selskab vi takke.
Hvor æ så min stok, og hvor æ så
min hat?
farvel, te vi samles igen, godnat.

P. O. Grau, Hellevad.

KVAKSALVERE I ÅBENRÅ OG OMEGN I SLUTNINGEN AF 1700-ÅRENE

Skarpretteren, som på grund af sin håndtering havde et vist kendskab til det menneskelige legeme, optrådte i mange tilfælde som kirurg. Det gjaldt også Hinrich Christoph Røsel, der i slutningen af 1700-årene var skarpretter i Åbenrå og kort før sin død fik privilegium på at behandle arm- og benbrud samt forvridninger¹.

Røsel havde en datter, Friederica, som blev gift med en styrmand Claus Clausen. Hun overtog efter faderens død hans kirurgiske virksomhed til betydelig skade for de privilegerede kirurger, som derfor i 1792 indgav klage

over hende til Åbenrå magistrat, hvorefter det blev hende forbrudt at praktisere.

Friederica Clausen sad dog forbudt overhørig, rejste på landet og påtog sig at kurere folk, og da det i 1795 påny blev foreholdt hende, gav hun til svar, at menneskekærlighed og uegennytte havde været drivfjederen. Hun blev dog alvorligt mindet om, at med eller uden betaling var såvel åreladen som al anden kirurgisk virksomhed hende forbudt. Hun søgte derefter at samle underskrifter fra velyndere, hvorved hun håbede at kunne få tilladelse til at udøve sin gerning, idet selve fysikus i Åbenrå, dr. med. Friedrich Hinrich Wiggers, ikke var hende ugunstig stemt, men endog skal have betroet hende at årelade i sit eget hjem. Andragendet blev dog afvist.

Foruden Friederica Clausen, der havde den største praksis, fandtes der i sidste halvdel af 1700-årene også andre kvaksalvere på Åbenrå-egnen, nemlig en degn i Løjt, som daglig fyldte apoteket med en anelig mængde re-

cepter, en kludekræmmer, som selv hentede medikamenterne på apoteket og brugte dem i by og på land, en gammel bager, som så på urinen og uddelte lægemidler, og endelig en engelsk urmager, som befattede sig med »at føle pulsen og at meddele sine medicinske urmagerkundskaber«.

Degnen i Løjt hed Hans Michelsen og var en meget søgt kvaksalver², medens den engelske urmager må være et medlem af den kendte Green-slægt, formentlig William Green.

Kloge koner var der heller ikke mangel på, og især én havde i 1780'erne gjort sig berømt ved at helbrede unge piger, »der ved at læse Siegvart og consorter havde tabt deres rolighed. De midler, hvormed hun har gjort de hældigste kurer, skulle især have været generis masculini.«

Olav Christensen.

Kilde:

Physicalsk, oeconomisk og medicochirurgisk Bibliothek for Danmark og Norge, 1796, s. 212 f.

1. Die Heimat 1951, s. 45. (Max Rasch).

2. Sjøy Årb 1958, s. 188. (Johan Hvidtfeldt).

Sønderjysk Månedsskrifts ret store overskudslager er nu blevet anbragt på Landsarkivet i Åbenrå.

Enkelthefter kan fås for 50 øre pr. stk.

Ukomplette årgange 2,50 kr. pr. årgang.

Komplette årgange (indtil 1957 incl.) 5 kr. pr. årgang.

Komplette årgange 1958–60 10 kr. pr. årgang.

Et sæt af alle nr. af restbeholdningen (indtil 1957 incl.) 25 kr.

Et sæt dito (indtil 1960 incl.) 40 kr.

Indholdsfortegnelsen 1924–44 2 kr.

Af fuldtallige årgange findes: 6., 7., 8., 9., 10., 13., 22., 23., 25. og fremefter. Adskillige numre kun i et ringe antal.

EFTERLYSNING

Kort tid efter genforeningen blev der på Andresens bogtrykkeri, Tønder, udgivet en sangbog: Beck og Andresen: »Gamle og nye viser«. Den var en del udbredt blandt forsvarsbrødrene. Er der nogen, der har et eksemplar af bogen, ønskes det gerne til låns.

Chr.

**Andels-
Svineslagteriet
i Kolding**

Grundlagt 1888

**Grænselandets liv
grænselandets sang**

møder De i

Aydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

Eksamensret til Mellemskole-,
Real- og Studentereksamen.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekviperung

**TÅBUKO
til bords...**

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

**Brede Sogns
Spare- og Lånekasse**

Bredebro . Telefon 41341

Stiftet den 1. maj 1875

Aktieselskabet

Nordiske Kabel- og Traadfabriker

KØBENHAVN F.

**Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole**

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjyds
Tæppefabrik**

A. R. Kjørby A-S
Højer

Graasten Bank $\frac{1}{2}$

Kontortid 9-12, 2-4, Lørdag 9-12

GRAASTEN

$\frac{1}{2}$ Sønderjyds Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant Grænsen

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKERI

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

HORSENS HAVN

- *Mange moderne stykegodskeraner*
- *7,00 m vanddybde*
- *Havnen kan besejles dag og nat*
- *Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje*

Windfeld-Hansens

Bomuldsspinderi A/s

VEJLE

Paasch & Larsen, Petersen

Aktieselskab

Horsens - Telefoner: 207 - 807 - 808

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

SØNDERJYDSK BOGHANDEL

Apotekergade 4

Telefon 2 27 03

Boglade ved Kaja Lange Møller

Antikvariat ved H. C. Møller

HADERSLEV

Tønder Landmandsbank A/s

Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov
Frifelt - Højer - Tinglev - Visby

Morso Stobegods

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør

NYKØBING MORS

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/s · VOJENS